

KUR'ÂN-I KERÎM VE MÛSİKÎ EĞİTİMİNDE UYGULANAN METOTLAR: TALİM VE MEŞK USÛLÜ¹

Öğr. Gör. Dr. Esra YILMAZ²

ÖZET

Kur'ân-ı Kerîm nesir olarak yazılmış olsa da tecvid kâideleriyle okunduğunda bir mûsikî icrasını anımsatır şekilde duyulmaktadır. Bu duyuma bağılı olarak yüzyıllardır Kur'ân ve mûsikî ilminin eğitim ve öğretim şekli uygulamalı olarak yapılmaktadır. Her iki disiplinin eğitim metotları uygulamalı olmasına rağmen bu disiplinlerin eğitim modelini ifade ederken farklı kavramlar kullanılarak ifade edilmektedir. Kur'ân eğitim uygulaması olarak “talim” kavramı kullanılırken mûsikî eğitim uygulaması olarak “meşk” kavramı tercih edilmektedir. Tarihte zaman zaman birbiri yerine de kullanılan bu kavramlar zamanla ilgili ilmî disiplinin eğitim modeline bağılı olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda Kur'ân ilminin eğitim ve öğretim metodu olan “talim” ve mûsikî ilminin eğitim ve öğretim metodu olan “meşk” kavramlarının tarihî seyri, uygulama metodu, benzerliği ve farkı olduğu yönler ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, Mûsikî, Talim, Meşk, Eğitim.

METHODS APPLIED IN OUR'AN AND MUSIC EDUCATION: TRAINING AND MASHK METHOD

ABSTRAC

Although the Qur'an is written in plain writing, it is heard in a way reminiscent of a musical performance when it is read with the rules of tecvid. Depending on this feeling, the form of education and training of the Qur'an and the science of music has been carried out practically for centuries. Although the educational methods of both disciplines are similar, they are expressed using different concepts. While the concept of “talim” is used in Qur'anic education, the concept of “mashk” is expressed for music education. These concepts, which have been used interchangeably from time to time in history, have been used depending on the educational model of the scientific discipline related to time. In our study, the history, application method, similar and different aspects of the concepts of “talim”, which is the educational teaching method of the science of the Holy Qur'an, and “mashk”, which is the educational teaching method of the science of music, were explained.

Keywords: The Qur'an, Music, Talim, Mashk, Education.

¹ Bu makale 19-21 Kasım 2022 tarihleri arasında düzenlenen ASEAD 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

² İstanbul Ün., İlahiyat Fak., ORCID: 0000-0001-6824-4317, esrayilmaz79@istanbul.edu.tr

Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 12/12/2022–Kabul Tarihi/Accepted: 18/01/2023

GİRİŞ

Her ilmi disiplinin kendine göre belirlediği eğitim-öğretim usûlü mevcuttur. Kur'ân öğretim metodu olan “talim usûlü” ve mûsikî öğretim metodu olan “meşk usûlü”, yüzyıllardır eğitim öğretim tekniği olarak kullanılmaktadır. Talim usûlünün tarihi Hz. Peygamber'e kadar dayanmaktadır. Meşk usûlünün tarihi ise Osmanlı'da mûsikî eserlerinin henüz notaya alınmadığı zamanlarda mûsikî eğitimi için önemli bir öğretim metodu olmuştur. Her iki disiplinin eğitimi uygulamalı olarak yapılmaktadır. Bu uygulama hocanın bire bir [yüz yüze, ağızdan] öğrenciye öğretmesiyle gerçekleşmektedir. (Ez-Zernûcî, 1980:101).

Kur'ân eğitimi almak isteyen öğrenci; hocadan mâhâric-i hurûfu, sıfat-ı hurûfu, tecvid kâidelerini ve vurgularını bire bir talim usûlüyle öğrenmektedir. Aynı şekilde mûsikî eğitimi almak isteyen öğrenci de; hocasından ritmi, makamı, nüansları ve tavrı meşk etmek suretiyle almaktadır. Bu iki disiplin için de “fem-i muhsin” [tavır ve üslup sahibi ağız, ehil olan] hocalara ihtiyaç olmaktadır. İlâveten bu uygulamayı alacak öğrencilerin de iyi derecede duyuma (kulağa) sahip olmaları gerekmektedir.

Çalışmamızda Kur'ân tilâveti ve mûsikî ilişkisi, Osmanlı'da Kur'ân ve mûsikî eğitimi, ilgili disiplinlerin eğitim yöntemi olan talim ve meşk metotlarının tarihsel seyri ve uygulaması ele alındıktan sonra ilgili metotların benzer ve farklı tatbikatlarına değinilmektedir.

1. KUR'ÂN-I KERÎM TİLÂVETİ VE MÛSİKÎ İLİŞKİSİ

Kur'ân-ı Kerim çeşitli ilim dallarıyla ilişkili olduğu kadar mûsikî ile de yakinen ilgilidir. Kur'ân tecvid kurallarının uygulanmasıyla doğal bir mûsikî ahengi oluşturmaktadır. (Bayraktutan, 2017:164). Mûsikî ilmi ise duygu ve düşünceleri kulağa hoş gelen uyumlu sesler ile ifade etme sanatıdır. (Toksöz, 2018:86) Hz. Peygamber'in “Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz.” (Gazzâlî, 1975:791), hadisinin teşvikiyle Müslümanlar tilâvetlerini güzelleştirmek için gayret göstermiş ve mûsikî ilminden faydalanmışlardır. (Uygun, 2001:50-56).

XV. yüzyılda yaşayan meşhur mûsikî âlimlerinden Abdülkâdir-i Merâgî'ye (ö. 1435) “Uyumsuzluk sebepleri bilgisi ve uyumlu bir sesin telifinde bunlardan başka bir şeye ihtiyaç olmamalı ise ritmin bu konuda ne gibi bir etkisi olabilir?” diye sorulur. Merâgî cevaben:

“Vuruşlar arasındaki zaman bilgisi yani zamanları eşitlemek için sesleri bir îkaya [ritim] koyma -gerçi bu doğal bir seciye yoluyla doğrudan anlaşılabilir- tabî bir yoldur ama zaman devirlerinin eşitliğinin anlaşılmasında alıştırmaların büyük faydası vardır. Bunu yapacaklar Kur'ân medlerini bilmelidirler ve eşit zamanların süresine riayet etmelidirler ki medlerin zamanlarını hızlı geçmesinler. Bu konuda dengeli olsunlar. Bu zamanları uygulayan okuyucuların ekserisinden duyduğumuz kadarıyla bazı medleri uzatırlar, bazılarını kısaltırlarmış. Aslında vuruşların okunmasında tabî bir denge vardır. Bu denge Kur'ân medlerinde eşitliğe riayet zamanlarını göz önüne almakla olur.” (Sezikli, 2007:91-92), diyerek, mûsikî eğitimi ve Kur'ân eğitimi arasındaki bağlantıya dikkat çekip talim metoduyla öğretilen “medleri” (Tuğral, 2009:21-36), [belli ölçüde uzatmaları], meşk metoduyla öğretilen zamanlara (belli kalıplardaki usûllere) benzetmiştir. Her iki ilmin tilâvetinde de doğal bir dengenin olduğunu ve bu dengenin korunması gerektiğini belirtmiştir.

Hak Dini Kur'ân Dili adlı tefsiriyle tanınan son devir din âlimlerinden olan Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942), Kur'ân ve mûsikî ilişkisini şöyle ifade etmiştir:

“Kur'ân okurken ses güzelleştirilsin, teganni edilsin ancak nazmı bozarak manayı unutturarak kuru ses takip eden ehl-i fisk elhân ve nağmeleriyle değil lafızların tecvidini, fesahatini bozmayarak; manasını, belağatinin incelikleriyle duyurarak şuurlu bir hayat yaşatacak olan bir lahin ile okunsun ki buna hadislerde lühûn-u Arap tabir buyurulmuş ve ilm-i edâda tecvid ile tarif olunmuştur.” (Yazır, 1942:3948-3949).

Münir Nurettin Selçuk (ö. 1981), iyi bir mûsikîşinasın yetişmesi için (tıpkı Kur'ân kırâati eğitiminde olduğu gibi) fem-i muhsin bir eğitime ihtiyaç olduğunu belirterek şu sözleri eklemektedir:

“Elde mevcut iyi tavırlı ve sahib-i salahiyet okuyuculardan meşk ve talim ettirip aynı zamanda ses için yaptırılması lüzumlu ve faydalı olan ses temrinleri, gırtlak nağmeleri, çarpmalar, ağır ve kısa ihtizazlı eserler, nefes alma, telaffuz vesaire gibi sesi terbiye ve inkişaf ettirecek hususatı iyice ve bilfil öğretmek. Küçük eserlerden başlayıp yavaş yavaş ve tedricî bir surette en büyük eserlere kadar tavır edası ve bütün incelikleriyle uzun bir müddet zarfında meşk ve talim ederek kâbil olduğu takdirde aynı hocalardan, olmazsa diğer hocalardan da nota, usûl ve mûsikî nazariyatı dersleri aldirtip tam manasıyla olgun ve mücehhez olarak yetiştirmektir.” (Selçuk, 1947: 3-17).

XX. yüzyılın önde gelen İslâm âlimlerinden Muhammed Hamidullah (ö. 2002) ise konu ile alakalı olarak *Aziz Kur'ân* isimli Kur'ân tercümesinde şunları yazmıştır:

“Arapçada hareke ve diğer özel işaretlerle donatılmış yazı, öylesine belirgindir ki Kur'ân'ı doğru ve güzel bir eda ile okumak için mûsikî notalarına ihtiyaç duyulmaz. Seslendirme işaretleri olan hareketlerden başka, Kur'ân'ın Arapça baskıları artık üzerinde anlaşılmuş bazı işaretlere kavuşturulmuştur ki bu özel işaretler, bize seslerin birbiriyle olan uyuşmasını, iki kelimenin birbiriyle bitştirilerek okunduğu zaman sesli harflerin uzatılmasını ve sanatsal okumanın diğer özelliklerini göstermektedir.” (Hamidullah, 2000:76).

Çocukluk senelerinde Dârüleytâm'da Kur'ân eğitimi alan Safiye Ayla Targan (ö. 1998) Türk mûsikîsinin güçlü seslerindedir. Klasik Türk mûsikî tavrı oluşturabilmesi güfteye anlam katma ve kelimeleri anlaşılır şekilde telaffuz etme yeteneği, küçük yaşlardan itibaren aldığı Kur'ân eğitimindeki tecvid ve mahreç uygulamalarının neticesi olduğu düşünülmektedir. (Bardakçı, 2017:42).

Mısır'ın güçlü kadın vokallerinden olan Ümmü Gülsüm (ö. 1975) Kur'ân ilmi olan tecvid kâidelerini iyi derecede bilmekteydi. İcra ettiği eserlerde de tecvid kâidelerine itina ederek okumuştur. Tavrının oluşması ve başarısının sebeplerinden biri de Kur'ân tilaveti bilgisidir. (Bardakçı, 2017:42).

Bu bilgiler ışığında görülmektedir ki Kur'ân ve mûsikî ilmi fonetik açıdan birbirini destekleyen ilimlerdir.

2. OSMANLI'DA KUR'ÂN VE MÛSİKÎ EĞİTİMİ

Osmanlı döneminde Kur'ân eğitimi İslami ilimlerin ilk basamağıdır. Yerel eğitim kurumları arasında en fazla sayıda Kur'ân eğitimi ve hıfzı, Arap dili ve grameri, İslam akâit ve ahlakı, etik değerler, siyer ve benzeri konularda eğitim öğretim verilen kurumlar vardır. (Cihan, 2014: 54-55).

Kur'ân eğitimi yapan kurumlar yaygın ve örgün eğitim olarak ikiye ayrılır. Örgün eğitim kapsamında: sıbyân mektepleri, medreseler, dâru'l hadîs, dâru's-ş-şifâ ve dâru'l-kurrâlardır. Yaygın eğitim ise: cami, mescid, tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, edebi muhitler, saraylar, kitapçılar gibi çeşitli her zaman ulaşılabilir açık öğretim müesseseleridir. (Alemdar, 2007:70).

Örgün eğitim kapsamında olan sıbyan mektepleri İslam'ın ilk yıllarında Kur'ân eğitimi verilmek amacıyla açılmış sonrasında Müslüman devletler tarafından kapsamı genişletilmiştir. Sıbyan mekteplerinde Kur'ân eğitimi geleneksel usullerle sürdürülmüştür. Tanzimat döneminin başlarına kadar ilmiye zümresinin himayesinde gelişim göstermiştir. (Cihan, 2014:129).

Sıbyan mekteplerine öğrenciler 5-6 yaşlarında başlar ve en az 3-4 yıl devam eden süreçte kız ve erkek öğrenciler beraber eğitim almaktadırlar. (Hızlı, 2008:86). Okutulan dersler şöyledir: Elifba, Kur'ân, tecvid ve ilm-i hâl. (Günyol, 1987:656-657). Ayrıca namazda okunan dua ve ayetler ezberletilmiştir. Her çocuk hocanın önünde oturur, dersini okur ve tekrar yerine döner. Birçok defa bunu tekrar edebilir. Bu okullarda hocalar öğrencileri hem tek tek okutur hem de topluca Kur'ân talim ettirirdi. Kabiliyetleri ölçüsünde de tecvid ve diğer risaleleri okuturdu. (Gelişli, 2002:39-40).

Kur'ân eğitiminde örgün eğitim kapsamında olan dâru'l-kurrâlar ihtisas merkezleri olarak hizmet vermektedir. Bunlar: evlerde faaliyet gösteren dâru'l-kurrâlar, mescid ve cami himayesindeki dâru'l-kurrâlar, külliye ünitesi veya medrese bölümü durumundaki dâru'l-kurrâlar, dâru'l-hadislerle aynı mekânları paylaşan dâru'l-kurrâlar, tekke ve türbelerde açılan dâru'l-kurrâlar, müstakil halde inşa edilmiş dâru'kurrâlardır. (Alemdar:77-104). Örgün eğitim kurumu olan dâru'l-kurrâlar müstakil yapılar halinde inşa edildiği gibi hemen yanlarına yaygın eğitim veren cami ve mescitlerin inşa edildiği de görülmektedir. Bu eğitim kurumlarında Kur'ân talim ettirilir, Kur'ân ezberlettirilir ve kırâat vecihleri öğretilip talim ettirilirdi. (Kazıcı, 2004:57-59).

Osmanlı'da mûsikî eğitimi ise din eğitimi ile beraber “dini müzik eğitimi” şeklinde sıbyan mekteplerinde başlamak üzere gelişme göstermektedir. Enderûn'da ise ilköğrenime Seferi Koğuşu'nda başlanır. Eğer öğrenci müziğe yetenekli ise meşkhâneye alınır. Meşkhâne'de mûsikî eğitimi “meşk usulü” ile yapılır ve buradaki öğrencilere itina ile mûsikî eğitimi verilirdi. (Akbulut, 2000:91-96).

Osmanlı'da mûsikî eğitimi veren diğer bir kurumda Mevlevihâne'lerdir. Mevlevi tarikatına bağlı bu müesseselerde Osmanlı döneminin en güzide mûsikîşinâsları yetişmiştir. Mevlevi dervişleri meşk odalarında mûsikî ile meşgul olurlardı. Saz eserlerinin de öğretildiği bu alanlarda usul dersleri, teknik konularda bilgiler ve mûsikî nazariyatı dersleri verilmekteydi.

İlaveten mûsikî eğitimi veren resmi kurumların arasında Mehter ve Mızıkâ-yı Hümayun da vardır. (Özden, 2019:1-3).

Osmanlı'da mûsikî eğitimi “meşk” yaklaşımıyla yapılırdı. Meşkte sözlü eserlerin sadece güftesi yazılırdı. Meşk sadece mûsikî eğitimi içermiyordu aynı zamanda dini veya din dışı sözlü ya da enstrümantal tüm birikimin bir sonraki nesle aktarma biçimi idi. Hocasıyla birebir ilişki içinde olan talebe eseri önce peyderpey sonra tamamını ezberleyerek hocasıyla defalarca icra ederdi. Böylece eser nesilden nesile aktarılıyordu. (Behar, 2015:19-20).

3. KUR'ÂN-I KERÎM TİLÂVETİ VE MÛSİKÎ İLMİ EĞİTİM-ÖĞRETİM METOTLARI

Asırlardır süregelen fikrî birlik üzere Kur'ân tilâveti ve mûsikî ilmi birbirine yakın iki disiplin olarak görülmektedir. Böylelikle her iki disiplinin uyguladıkları eğitim metotları da birbiriyle benzer şekilde tatbik edilmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda Batı müziği nazariyatı ve solfej eğitimine yönelik çeviri ya da telif birçok kitap yayımlanmıştır. Bunlardan biri Mûsika-i Hümayun eğitimcilerinden Mehmed Zati [Arca] Bey'e ait *Kütübhâne-i Mûsikîden Talim-i Kırâat-ı Mûsikî (1899/1900)* adlı eserdir. Bu eser, Osmanlı Dönemi'nde yayımlanmış ilk Türkçe “solfej” kitaplarından biridir. (Zati, 1929:2-64). *Talim-i Kırâat-ı Mûsikî* mûsikî kırâati için yani “müziksel okuma” için hazırlanmış bir kitap olup içinde Fransızca terminolojiye karşı birçok Türkçe terim geliştirilmiştir. Bu terimlerden konumuzla alakalı olarak “talim” ve “meşk” kavramları dikkatimizi çekmektedir. Talim ile öğrenciye bilişsel ve devinişsel davranışlar kazandırma amaçlanmaktadır. Meşk ise eksik nota yazılarını tamamlama üzerine hazırlanmış örnekleri içermektedir. (Yalçın, 2019:645-662). O dönemde her iki metot beraber kullanılarak öğrenciye mûsikî eğitimi verilmektedir.

Kur'ân ve mûsikî derslerinin eğitim ve öğretim metodu olarak kullanılan “talim ve meşk” uygulamalarına yakından bakalım.

3.1. Talim Usûlü

“Talim” kelime olarak ilim kökünden gelir. (Tuğral, 2011:III). Kur'ân'ın en fazla kullandığı köklerden biridir. Kur'ân'da “ilim” kökünden türeyen 750 kullanıma yer verilmiştir. (Kutluer, 2000: 109-114). Bu durumun en temel nedeni de Kur'ân'ın en çok önem verdiği kavramlardan birinin ilim olmasıdır. (Yıldırım, 2017:147). Öğretim ve alıştırma anlamında da kullanılan “talim” terimi, çoğunlukla Kur'ân ilminde bir “öğrenme metodu” olarak kullanılmıştır. (Kaya, 2018:20-56).

Gazâlî'ye (ö. 1111) göre öğrenme yeteneği, toprağa gömülü tohum, okyanus dibindeki mücevher ve maddedeki cevher gibi ruhlarda kuvve halinde mevcuttur. Bu cevherin kuvveden fiile dönüşmesi için çalışmaya taallüm (öğrenme), kuvveden fiile geçmesi için başka birinin yardım etmesine talim (öğretme) denir. (Çelikel, 2006:1).

Talim metodunun tarihi, Hz. Peygamber'e dayanır. Ankebut Sûresi 48. ayette Hz. Peygamber'e hitaben:

“*Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun.*” (Kur’ân Yolu Tefsiri, 2014:277) buyrulur.

Hız. Peygamber, okuma yazma bilmediği hâlde Allah tarafından vahiyle özel bir eğitime tâbi tutulmuştur. Mualliminin bizzat Allah ve Cebrail olduğu (Yıldırım:151), bu eğitimden yola çıkarak aldığı vahyi, İslâm ümmetine örneklik teşkil edecek şekilde bir eğitim metodu sergilemiştir.

Hız. Peygamber, Cebrail'den aldığı vahyi insanlara ulaştırarak bir önder ve peygamber olma vasfının yanı sıra iyi bir muallim olduğunu da ortaya koymuştur. Bakara Sûresi 151. ayette Hız. Peygamber'in hem bir peygamber hem de bir öğretici/talim ettirici olduğuna dikkat çekilmektedir. Şöyle ki:

“*Nitekim kendi içinizden size ayetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size kitabı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi öğreten bir resûl gönderdik.*” buyrulur. (Kur’ân Yolu Tefsiri: 237).

Sahabe Kur’ân taliminde kitâbet, hıfz ve müşafehe usullerini uygulamıştır. Zerkânî'nin (ö.1948) “Menâhil” isimli kitabından alıntıya göre geceleri sahabe evlerinin yanında yürürken toplu halde Kur’ân kırâatleri neticesinde arı uğultusuna benzeyen sesler duyulurdu. (Tetik, 1990:44).

Hız. Ömer (ö. 644) döneminde Şam ‘a öğretmen olarak gönderilen Ebû'd-Derdâ'nın (ö. 652) Kur’ân kırâatinde talim usulünü görmekteyiz. Şöyle ki: Şam Camii'nde sabah namazı edildikten sonra öğrenciler onarlı gruplarla yerlerini alırlar, her bir grubun başına bir arif görevlendirilmekteydi. Ebû'd-Derdâ ise mihrapta bulunarak öğretimi kontrol etmekteydi. Ebû'd-Derdâ'nın talim uygulaması İbn Mes'ud (ö. 652-653) tarafından da uygulanmaktaydı. (Tetik, 1990:45).

Hız. Peygamber, Cebrail tarafından aldığı vahyi arz ve semâ' usulüyle (Tetik, 1990:238-243), alıp insanlara tebliğ etmiştir. Bu bağlamda öncelikle semâ' ve arz usûlü nedir, bu konuya değinmemiz icap etmektedir.

3.1.1. Semâ'

İşitme ve duyma anlamına gelir. Hocanın okuması, öğrencinin de duymasıdır. Kur’ân talimi, Hız. Peygamber'in işitmesiyle yani semâ' ile başlamıştır. Hız. Peygamber, Cebrail'den semâ' yoluyla alarak aynı yolla ümmetine öğretmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Suyûtî'den (ö. 1505) nakledildiğine göre semâ' usûlü şöyledir:

“Kırâatı hocadan dinlemek, üzerinde durulmaya değer bir husustur. Çünkü sahabe, Kur’ân’ı, Rasulullah’tan bizzat almıştır. Fakat kurrâdan [kırâat imamlarından] hiçbiri, kırâatı Rasulullah’tan almamıştır. Kur’ân kırâatının edasında muteber olan, harflerin telaffuzudur. Bu konuda sahabe-i kiramın fesahatı, Arap diline olan hâkimiyetleri, Kur’ân’ın kendi lugatlarıyla nazil olması, Rasulullah’tan duydukları şekilde kırâatı eda etmede onları kudretli kılmıştır.” (Tetik, 1990:240).

Semâ‘ usûlü eskiden beri uygulanan bir öğretim metodudur. Sahabe, tabiîn ve etbâu’t-tabiîn dönemlerinde de uygulanmıştır ve bundan sonra da uygulanmaya devam edecektir. Bu usûlü bire bir veya toplu olarak yapanlar vardır. Örneğin yedi kırâat imamından biri, nahiv âlimi İmam Kisâî’nin (ö. 805) kürsüden semâ‘ yoluyla ders yaptığı bilinir. İlâveten kırâat ve hadis âlimi İbn Cezerî’nin (ö. 1429) Kahire’de toplu olarak semâ‘ yöntemiyle talim yaptığı ifade edilmiştir. (Bayraktutan:150).

3.1.2. Arz

Bir şeyi sunma, bildirme ve gösterme, anlamına gelmektedir. “Arz” kelimesi, Kur’ân tilâveti öğrenme metodu olarak öğrencinin hocasına ders okuması için kullanılan bir kavramdır. (Alemdar, 2007:65). Kur’ân öğretiminin temel metotlarından olan bu usûlün uygulanışı da semâ‘ gibi Peygamber’imize kadar uzanır. Her sene Ramazan ayında Hz. Peygamber’in Cebrail’e arz etmesi, Kur’ân tilâvetinde “arz” metodunun önemini göstermektedir. Ayrıca vahiy kâtipleri ve Kur’ân tilâvetinde öncü olan sahabe yazdıkları ve ezberlediklerini Hz. Peygamber’e arz etmeleri, ilgili metodun aktif bir eğitim modeli olarak kullanıldığını gösterir. (Çetin, 1986:97-98).

Semâ‘ ve arz usullerinin bir arada uygulanışına “edâ” denilmektedir. Edâ usulü; kırâat hocasının ağızından çıktığı gibi almak ve onu bizzat hocanın yanında tilâvet etmektir. Kendi kendine okumak anlamında kullanılmamaktadır. Bu usûl ilk devirlerde uygulanmaktadır. (Tetik:98).

3.1.3. Talim Usûlü Uygulaması

Semâ‘ ve arz metotları, Kur’ân indiği günden bu yana Kur’ân taliminde kullanılan yöntemlerdir. (Tetik:92). Bu yöntemle Kur’ân’ı indirildiği gibi tilâvet etmek ancak fem-i muhsin bir hoca aracılığıyla mümkündür. (Bakırcı, 2021:223). Buna göre Kur’ân tilâvet ederken harflerin hakkını ve müstehakkını vermek, tertibe riayet etmek, harfi aslına ve mahrecine göre tilâvet etmek, ifrat ve tefritten kaçınmak, harfin bütün yönleriyle telaffuzunu eda etmek gerekir. (Koyuncu, 2020:351).

Bu metot öncelikle fem-i muhsin hoca tarafından uygulanmaktadır. Öğrenciler, hocalarını görebilecekleri bir pozisyonda, muallimin etrafında ya da karşısında toplanırlar. Öğrenciler, mekâna göre halka şeklinde ya da “U” düzeninde otururlar. Hoca, sesini duruma göre ayarlar ve tilâveti esnasında talebeleri gözlemler. Dile ağır gelen ya da hatalı okuma ihtimali olan zor kelimeleri muallim, birkaç defa tekrar eder. (Yılmaz, 2012:6). Böylelikle öğrenciler, öğrenmeleri gereken metni işitsel olarak idrak ederler. Dersin devamında öğrenciler önce toplu sonra tek olarak metni hocalarından işittikleri şekliyle icra ederler.

Yeterli zamanda talim yapılan metin, öğrencilerin zihinlerine nakşolur. Öğrenciler metni, fem-i muhsin olan muallimlerinin öğrettiği şekilde öğrenerek bir sonraki metne geçerler.

Kur'ân eğitimi ilk olarak harflerin talim ettirilmesiyle başlamaktadır. Mahreçlerine uygun bir şekilde harflere hareke vermek suretiyle öğretilmektedir. (Çağıl, 2005:26). Devamında harflerin sükûnlu, şeddeli ve uzatma harfleriyle okunuşu öğretmen tarafından tekrar ettirilir. Bu uygulama mümkünse her dersin başında olur. Akabinde sırasıyla hoca tarafından kısa dualar, kısa sûreler ve öğrenilecek ayetler tahkik, tedvir ve hadr okunuş şekilleriyle talim ettirilerek telaffuzun düzgün ve kalıcı olması hedeflenmektedir. (Çoraklı, 2012:102-104).

Kur'ân indiği zamandan şimdiye kadar talimi de aynı şekilde sürmüştür. (Gökdemir, 2021:19). Bugün hâlâ uygulanan talim metodu, Kur'ân tilâveti öğretilen tüm kurumlarda geçerliliğini korumaktadır.

3.2. Meşk Usûlü

Meşk; mûsikî dünyasının, hat sanatından aldığı “yazı örneği” ya da “yazı karalaması” anlamında kullanılan bir kelimedir. Aslında “meşk” hattatın öğrencisine ödev olarak verdiği yazı örneği veya karalamasıdır. (Behar, 2012:17). Bu terim, ders ve öğrenim anlamında da kullanılmış olup zamanla bazı sanat ve hünerlerin öğrenimini ifade etmek için kullanılmıştır. (Behar, 1992:11).

Türk mûsikîsinde meşk, hoca ve öğrencisinin beraber çalışmalarıyla sözlü eserler ve saz eserleri repertuarının yüzyıllar boyu nesilden nesile nakledilmesini sağlamış bir eğitim ve öğretim yöntemidir. (Özcan, 2004: 374-375). Meşk kelimesi on altıncı yüzyıl itibarıyla mûsikî öğrenmeyi ifade etmek için kullanılmıştır. (Behar, 2012:33). Osmanlı'nın son iki yüzyılında bu kelime, sadece hat ve müziğe özel bir terim olarak ifade edilmiştir.

Meşk, bir örneği taklit etmek suretiyle öğrenmek veya öğretmektir. (Temeşşuk: Karşılıklı öğrenip-öğretmek, birbirine meşk etmek). Mûsikî ilminde meşk sistemi, bir öğretmen tarafından parçanın yavaş yavaş çalınması ve okunmasıyla öğrenciye öğretilmesidir. (Behar, 1998:17). Bu bağlamda Türk mûsikîsinde henüz notanın kullanılmadığı zamanlarda meşk sistemi önem arz edecek şekilde kullanılmıştır. Mûsikîşinas üstatların hânelerinde, mevlevihânelerde, tekke ve saraylardaki özel mûsikî dairelerinde bu sistem kullanılmıştır. (Tanrıkorur, 2005:22-32). Ayrıca Topkapı Sarayı'ndaki Enderun'un mûsikî meşkhânesi, askerî mehterhâneler, o dönemde mûsikî eğitimi verilen mekânlar olarak kullanılmıştır. (Öztuna, 2000:250). Bu okullarda önemli mûsikîşinaslar yetişmiştir. Ayrıca cariyelerin eğitim aldığı harem meşkhâneleri vardır. Cariyeler burada meşk sistemiyle eğitim almışlardır. Bu eğitimlerle birçok kadın mûsikîşinas da yetişmiştir. (Uzunçarşılı, 1977:84-87).

Her ne kadar “meşk” kelimesi, öğrenim görülen yeri ifade etse de özellikle “meşkhâne” kelimesi, Osmanlı'da mûsikî öğrenimi dışındaki alanlar için kullanılmaz. Evliya Çelebi'nin (ö. 1682) *Seyahatnâme* isimli eserinde ve daha birçok eserde mûsikî eğitimi verilen yerleri ifade etmek maksadıyla “meşkhâne” terimi kullanılmıştır. (Çelebi:245).

Evliya Çelebi meşkhânenin has hamam yanında bulunduğunu ve bu mekânda gece gündüz fasıllar yapıldığını, mûsikî eğitimi verildiğini ve dönemin en iyi mûsikî hocalarından dersler alındığını nakletmektedir. Hocalar bu mekânlarda mûsikî talim ettirirdi. Akşama kadar buralarda meşk yoluyla mûsikî öğretilirdi. (Kazıcı:160).

Polonya kökenli Ali Ufki Bey (ö. 1675), XVII. yüzyılda yaşamış olup dönemin Enderun Meşkhânesine ışık tutarak oradaki mûsikîşinasların meşk etmesini şöyle anlatmıştır:

“On dokuzuncu meşkhâne, mûsikî talim edilen odaya denir. Akşama kadar açık olan bu odaya, oda müzikçileriyle askeri müzikçiler mûsikî meşk etmeye gelirler. Divandan sonra üstatlar gelip meşkhânedede otururlar. İç oğlanlar da gelip üstatlarının karşısına otururlar. Kâh saz eşliğinde kâh sazsız olarak kendilerine en hoş mûsikî eserleri öğrettirilir.” (Behar, 1990:44).

Osmanlı Dönemi’nde İstanbul’da bulunan tekkelerde, özellikle de mevlevihânelerde (Galata, Yenikapı, Bahariye, Üsküdar, Kasımpaşa) Türk mûsikîsi alanında bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Bu mekânlar çok sayıda bestekâr, saz ve ses sanatkârlarının yetiştirilmesi bakımından bir nevi konservatuar niteliği taşımaktadır. Bu kurumların mûsikî eğitim ve öğretimi tekniği meşk sistemidir. (Yılmaz, 2022:31). Türk mûsikîsinin dinî ve din dışı formlarında eserler veren Buhûrizâde Mustafa Itrî (ö. 1712), İsmail Dede (ö. 1846), Musahip Ahmed Ağa (ö. 1794), Zekâi Dede (ö. 1897), Refik Bey (ö. 1965), Tanburi Cemil Bey (ö. 1916), Zekâizâde Ahmet (ö. 1943) gibi birçok ünlü bestekârı tekkelerde yetişmiştir. Rauf Yekta Bey (ö. 1935), Hüseyin Saadettin Arel (ö. 1955), Subhi Ezgi (ö. 1962) Türk müziği kuramı bilgilerini, Mevlevî şeyhleri Mehmed Celâleddin Dede (ö. 1908), Mehmet Ataullah Dede (ö. 1910) ve Hüseyin Fahreddin Dede’den (ö. 1911) öğrenmişlerdir. (Özalp, 2000:120-122).

Eğitimci kişiliği ile hatırlanan Zekâizâde Hafız Ahmet Irsoy, yirminci yüzyılın geleneksel Türk müziğinin en önemli hocalarındandır. Ayrıca Türk mûsikîsinin eserlerini günümüze yazılı olarak aktarılması için emek sarf etmiştir. Zekâizâde geleneksel meşk zincirinin halkasında yer almış son üstatlardandır. (Behar, 1998:7).

3.2.1. Meşk Usûlü Uygulaması

Meşk sistemi son derece basit bir yöntemdir. Önce geçilecek eserin güftesi öğrenciye yazdırılır. Eserin usûlü bellidir. Hatırlamaya ihtiyaç varsa bu noktada usûl, birkaç kere vurulur. Eser, usûl vurulmak suretiyle (dizleri döverek) hoca tarafından okunur ve okutulur. (Ekmen, 2000:87). Hoca, eseri öğrencinin zihnine yerleştirene kadar tekrar ettirmek suretiyle okutturur. (Ez-Zernûcî, 1980:101). Varsa hataları düzeltir, eksiklikleri giderir. Bu bağlamda usûl vurarak meşk etmek önem arz eder. Netice itibarıyla yazıya dökülen herhangi bir şey olmadığından hafızaya nakşetmek için pratiklik mühimdir. (Behar, 1998:79).

“Usûl” olarak bahsettiğimiz kavramı biraz daha açıklayalım: Usûl, eserin başından sonuna kadar aynı şekilde defalarca tekrarlanan kuvvetli ve zayıf vuruşlardır. Her eserin kendi karakterine uygun çeşitli usûl şekilleri vardır.

Her usûlü oluşturan kuvvetli ve zayıf vuruşların sayı ve müddetleri farklıdır. Ezbere bilinen usûl kalıpları melodi örgüsü içinde yerini alır. (Behar, 1992: 13).

Geçilen eserin usûl, melodi ve güfte düzlemi uyumlu ve estetik olmalıdır. İçerdiği zaman süresi aynı olsa bile belli bir usûlle vurulan eseri başka bir usûl vurarak okumak doğru olmaz. Bu bağlamda XVIII. yüzyılda yaşayan 1751 yılında yazdığı “Şark Mûskîsi-Avrupa Mûsikîsiyle Karşılaştırmalı Bir Deneme'de” Charles Fonton usûl gerekliliğini şöyle dile getirir:

“Şarklılar bir eser besteleyecekleri zaman önce esere uygun usûlü seçerler ve onu tasarladıkları eserin dayanağı olarak görürler. Bu usûl âdeta eserin döküleceği kalıptır. Öyle ki eser ortaya çıktığında usûl ve melodi birbirleri için yaratılmış ve bir bütünüün ayrılmaz parçaları olacaktırlar.” (Fonton- Behar, 1987:14-15).

Meşk sisteminde önemli unsurlardan biri de hafızadır. (Öncel, 2015:218). Eserde nota kullanılmamaktadır. Hocanın tekrar ettirmesiyle birlikte eser, öğrenci tarafından ezberlenir. Meşk tekniği, birden fazla öğrenci (meşk-i umumi) ile yapıldığı gibi tek bir öğrenci (meşk-i hususi) ile de yapılabilen bir uygulamadır. Öğrenci hocasının üslubunu öğrenerek onu devam ettirir. Böylece bu üslup nesilden nesile aktarılır. (Coşkun:83-85).

İlk meşkinden sonra öğrenciye gelecek derse kadar eseri tekrar etmemesi özellikle tembih edilirdi. Bu uygulama, öğrencinin kendi başına esere ilave yapmasını ve besteyi bozmasını önlemek için önemlidir. Bir hafta sonraki derste eser üzerinde öğrencinin yanlışları veya bazı tereddütleri varsa bunlar giderilinceye kadar eser tekrar ettirilerek meşk kemale erdirilirdi. (Özcan, 2004: 374-375).

4. MEŞK VE TALİM USÛLLERİNİN BENZER VE AYRI YÖNLERİ

Esasen meşk ve talim metotları birbiri yerine sıklıkla kullanılan terimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanım metotların benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak “talim” metodunda Kur’ân ve mûsikî disiplinleri için de metni yüksek sesle tane tane öğrenciye öğretilmesi kastedilirken “meşk” metodunda eğitimcinin talim ettirirken tavrını da nakletmeyi hedeflediği görülmektedir. Bu anlamda her iki kavramın birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

4.1. Meşk ve Talim Usûllerinin Benzer Yönleri

1. Talim usûlü, Hz. Peygamber tarafından uygulanan ve günümüze kadar Kur’ân eğitiminde tatbik edilen geleneksel bir yöntemdir. Meşk usûlü ise klasik Türk müziği eğitiminin geleneksel seyri içerisinde yer alan ve asırlarca uygulanan bir metottur. Her iki metot da geleneksel uygulama ve asırlarca devam eden bir usûl olması sebebiyle benzedir.

2. Kur'ân her ne kadar düz yazı olarak yazılmış olsa da tevcid kâideleriyle okunduğunda kendine has bir ahenk ile tilâvet edilmektedir. İşitildiğinde sanki bir mûsikî icrası şeklinde duyulmaktadır. Bu ahenkli okuyuş yönüyle de mûsikî eğitimin icra usûllerine yakındır.
3. Her iki usûl de şifahi olarak uygulanmaktadır. Önce hoca, ardından öğrenciler okumaktadır.
4. Kur'ân eğitiminde 1 elif miktarı uzatma lazımi sıfatlardandır. (Karaçam, 2015:199). Terk edilmesi durumunda mana değişir. Buna karşılık mûsikî ilminde 4'lük nota (1 vuruş) vardır. (Gazimihal, 1961:70). Bu kurala uyulmaması durumunda usûl bozulmaktadır.
5. Kur'ân eğitiminde 4 elif miktarı uzatmalar, mûsikî eserinde ise 1'lik nota (4 vuruş) vardır. Bu uygulamalara talim ve meşk usûllerinde titizlikle riayet edilmektedir.
6. Kur'ân eğitiminde vakıf, müşedded, hufud kavramlarının karşılığı; mûsikî eğitiminde sus, forte, pianodur. (Arslan, 2015:41-142).
7. Kur'ân tilâveti ayetlerin anlamına göre ref-i savt [sesi yükseltme] ve hafd-ı savt [sesi alçaltma] ile okunur. (Karaçam: 474-478). Mûsikî eseri icrası ise makam seyirleri, zemin, meyan, karar adlarını taşıyan giriş-gelişme-sonuç dediğimiz klasik Türk müziği geleneksel seyri ile icra edilir. Bu bakımdan iki disiplin benzerdir. (Altınköprü, 2018:4).
8. Her iki yöntem de taklit ve tekrara dayalı bir eğitim modelidir. (Yüksel, 2016:26).
9. Talim ve meşk usûllerinde hoca onay verene kadar tekrar edilerek çalışılır.
10. Yöntemlerin ikisi de hafızaya dayalıdır. Öğrencinin geçilen metni ezberlemesi beklenmektedir.
11. Her iki usûl de hoca tarafından bire bir ya da toplu olarak uygulanmaktadır.
12. Talim ve meşk usûlü ile eğitim veren hocaların alanlarında fem-i muhsin olmaları beklenmektedir.
13. Talim ve meşk metodu ile okunacak parça geçilirken Kur'ân dersi için medd konusu, mûsikî dersi için de eserin usûlü benzerdir ve bu yönüyle önem arz eder.
14. Her iki usûl de yüzyıllar boyu nesilden nesile aktarılmıştır.
15. Kur'ân tilâveti eğitiminde uygulanan “talim” metodu ile benzer özellikler gösteren “meşk” usûlünün; Türkiye’de ve birçok ülkede makamla Kur'ân tilâveti öğretiminde de kullanıldığı görülmektedir. İlgili makam öğretildikten sonra geçilecek aşr-ı şerif önce hoca, sonra da öğrenciler tarafından icra edilmektedir.
16. Mûsikî eğitimi verilirken de “bona ve solfej” çalışmalarında talim usûlüyle öğretildiği görülmektedir. (Sevinç, 2017:15).

4.2 Meşk ve Talim Usûllerinin Ayrı Yönleri

1. Araştırmalarda talim usûlü Kur'ân tilâveti dersleri eğitimi için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkarken meşk usûlü ise mûsikî eğitimi için kullanılan bir kavram olarak yerini almaktadır.

2. Talim usûlü genellikle toplu olarak yapılmakta iken meşk usûlü bire bir de yapılmaktadır.
3. Talim usûlü ile yapılan Kur'ân tilâveti çalışmalarında hocanın tavrını almak çok önemli görülmezken meşk usûlü mûsikî icralarında hocanın bire bir tavrını almak önemlidir.
4. Meşk usûlünde zaman zaman öğrencinin kendi tavrını geliştirmesi için esere müdahale edebilir. Böylelikle mûsikî eserinin farklı versiyonları doğmaktadır. (Coşkun: 83-85). Ancak Kur'ân tilâvetinde bu müdahale daha az ve sınırlı olduğu için farklılık arz etmektedir. (Yılmaz, 2022: 27-32).

SONUÇ

Geleneksel Kur'ân eğitim modeli olan “talim usûlü” ve geleneksel Türk müziği eğitim modeli olan “meşk usûlü”, uygulamalı eğitim metodu olarak asırlardır başarıyla sürdürülmektedir. Fem-i muhsin hocalar tarafından verilen eğitim sayesinde geleneksel usûl ve tavır nesilden nesile aktarılmaktadır. Kur'ân eğitiminde talim usûlü ile harflerin mahreçleri, harflerin sıfatları, harflerdeki uzatmalar, kelime içi uzatmalar, tecvid kâideleri, okuyuş vurguları, vakıf-ibtida gibi kuralların; önce hoca, sonra öğrenciler tarafından yüksek sesle okunarak öğrenilmesi hedeflenmektedir. Mûsikî eğitiminde de öğrenilecek eseri usûl vurmak suretiyle önce hoca, sonra öğrenci ya da hoca ile öğrencilerin aynı anda okumasıyla eğitim verilmektedir. Hocanın tavrı önemli olmakla birlikte öğrencinin katkısı da mûsikî eğitiminde önemsenmektedir.

Mûsikî ve Kur'ân tilâveti eğitimi yazıya dökülmeden uygulamalı olarak verilen eğitimler olduğu için farklı iki disiplinin benzer metotlarla eğitim-öğretim verdiği görülmektedir. Kur'ân her ne kadar düz yazı olarak yazılmış olsa da tecvid kâideleriyle okunduğunda kendine has bir ahenk ile tilâvet edilmektedir. Bu sebeple fonetik ve ses ilmiyle ilişkili olduğu kadar mûsikî ilmi ile de benzer kâidelere sahiptir.

Çalışmamızda görülmektedir ki Kur'ân tilâveti eğitimi ve mûsikî eğitimi çoğunlukla aynı metotla geçmişten geleceğe aktarılmaktadır. Bu durum disiplinlerin arasındaki yakın ilişkiyle alakalıdır. Bazı yönlerden farklı olmasına rağmen benzer yönleri ağır basmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Y. (2000). Osmanlılarda Müzik. Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (s. 91-96), Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Alemdar, Y. (2007). İstanbul'da Kur'ân Okulları. Ankara: TDV Yayınları.
- Altınköprü, H. (2018). Geleneksel Türk Makam Müziğinde Makam Geçkileri. EKOD, 1-11.
- Arslan, F. (2017). İslam Medeniyetinde Mûsikî. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bakırcı, F. (2021). Okutucu Yönüyle Fem-i Muhsin. A. Gökdemir içinde, Türkiye'de Kur'ân ve Kırâat Eğitimi. Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- Bardakçı, M. (2017). Safiye Aylâ ve Türk Mûsikîsi'nin Cumhuriyet Dönemi Serüveni. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Bayraktutan, O. (2017). Kur'ân-ı Kerim Derslerinin Toplu/Koro Halinde Okutulmasının Avantajları ve Dezavantajları. İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Behar, C. (1990). Ali Ufkî ve Mezmurlar. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Behar, C. (1992). Zaman, Mekan ve Müzik. İstanbul: Afa Yayınları.
- Behar, C. (2015). Mûsikî'den Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik. İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar.
- Cihan, A. (2014). Osmanlı'da Eğitim. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.
- Coşkun, F. (2011). Meşk Geleneğinin Günümüzdeki Konumlanması. EÜ Devlet Türk Mûsikîsi Konservatuvarı Dergisi, 83-85.
- Çağıl, N. (2005). Kur'ân'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı. Ankara, : İlahiyât Yayınları.
- Çelebi, E. (1986). Seyahatnâme. (N. A. Tefvik Temelkuran, Çev.) İstanbul: Üçdal Yayınları.
- Çelikel, B. (2006). Gazâlî'nin Eğitim Görüşü. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çetin, A. (1986). Kur'ân Öğretim Tarihi ve Öğretim Kurumları. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 95-101.
- Çoraklı, İ. (2012). Kur'ân-ı Kerim'i Güzel Okuma Sanatı Tecvid. İstanbul: Şadırvan Yayınları.
- Ekmen, G. (2000). Enderûn'da Mûsikî. Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (s. 86-89). içinde Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Ez-Zernûcî, İ. B. (1980). Tâlîm'ül-Müteallim. (V. Yavuz, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Faruki, L. (1987). Cantillation of the Qur'an. Texas: Texas Üniversitesi Yayınları.
- Fonton, C. (1987). 18. Yüzyılda Türk Müziği. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Gazimihal, M. R. (1961). Mûsikî Sözlüğü. İstanbul.
- Gelişli, Y. (2002). Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü) . Türkler (s. 35-43). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökdemir, A. (2021). İlahiyat Fakültelerindeki Kur'ân Okuma ve Tecvid Dersleri İçin Bzi Teklifler. A. Gökdemir içinde, Türkiye'de Kur'ân ve Kırâat Eğitimi . Ankara: İlahiyat.
- Gökhan Yalçın, A. İ. (2019). Osmanlı Dönemi Mesleki Müzik Eğitiminde İki Solfej Kitabı: Solfej ve Talim-i Kırâat-i Musiki. Türkiyat Mecmuası, 645-662.
- Günyol, V. (1987). Mektep. İslam Ansiklopedisi. içinde İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hamidullah, M. (2000). Aziz Kur'ân. (A. H.-M. Kanık, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 85-105.
- Karaçam, İ. (2015). Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Kaya, R. (2018). Kur'ân-ı Kerim'de Öğrenci ve Eğitimci Olarak Hz. Muhammed. Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 20-56.
- Kazıcı, Z. (2004). Osmanlı'da Eğitim ve Öğretim. İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Koyuncu, R. (2020). İdeal Kur'ân Öğretimi: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine ilişkin Bir İnceleme. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 291-324.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir (Cilt 4). (2014). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kutluer, İ. (2000). İlim. TDVİA (s. 109-114). içinde İstanbul.
- Öncel, M. (2015). Türk Mûsikîsindeki Notasyonun Tarihsel Seyri. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 207-222.
- Özalp, M. N. (2000). Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi (Cilt II). İstanbul: MEB Yayınları.
- Özcan, N. (2004). Meşk. TDV İslam Ansiklopedisi, 374-375.

- Özden, E. (2019). Osmanlı Devleti'nin Konservatuvarı Dârülelhan. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Öztuna, Y. (2000). Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Selçuk, M. N. (1947). Ses Mûsikîmiz. Türk Mûsikîsi Dergisi, 3-17.
- Sevinç, M. (2017). İmam Hatip Liselerinde Dinî Mûsikî Eğitiminin Tarihsel Süreci ve Öğretim Programlarının Karşılaştırılması. Journal of Faculty of Theology of Bozok University, 153-184.
- Sezikli, U. (2007). Abdülkadir Merağî ve Câmîu'l-Elhân. İstanbul: MÜSBE Basılmamış Doktora Tezi.
- Tanrıkorur, C. (2003). Osmanlı Dönemi Türk Mûsikîsi. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tetik, N. (1990). Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Toksöz, H. (2018). Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki. Diyanet İlmî Dergi, 85-108.
- Tuğral, R. (2011). Ta'lim. İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- Uygun, N. (2001). Kur'ân ve Mûsikî . Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları II. içinde İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1977). Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsikî Hayatı. Belleten, 41, 79.
- Yazır, E. H. (1942). Hak Dini Kur'ân Dili. İstanbul: Eser Kitabevi.
- Yıldırım, M. E. (2017). Hz. Peygamber'in Eğitim Metotlarından Talim Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme. Siyer Araştırmaları Dergisi.
- Yılmaz, E. (2022). Hali Bedî Yönetken'in Gınânın Usûlü Tadrîsi Eserinin İncelenmesi. İstanbul: Dört Mevsim Yayınları.
- Yılmaz, E. (2022). Kur'ân-ı Kerîm Kırâatinde Müzikal Tavırlar. Ankara: İlâhiyat Yayınları.
- Yılmaz, N. (2012). Kur'ân Öğretiminde Temel İlkeler ve Yöntem-Teknikler.
- Yüksel, Y. (2016). İmam Hatip Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma (Tekirdağ Örneği) . Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 9-29.
- Zati, M. (1929). Kütübhânei Mûsikîden Talim Kırâatı Mûsikî. İstanbul: Cemal Azmi Matbaası.